

TERMIN VA TERMINOLOGIYA: NAZARIY ASOSLAR VA YONDASHUVLAR

Mahmudova Marjona Nosir qizi

O'zbekiston Milliy Universiteti Xorijiy filologiya 3-kurs 310-guruh talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15001332>

Annotatsiya. Ushbu maqolada termin va terminologiya tushunchalarining nazariy asoslari hamda ularni tadqiq etish usullari yoritiladi. Termin atamasining paydo bo'lishi va uning ilmiy adabiyotda izohlanishi jarayoni tahlil qilinadi. Shuningdek, turli olimlar tomonidan ilgari surilgan termin haqidagi fikrlar, ularning yondashuvlari va nazariy qarashlari ko'rib chiqiladi.

Terminlarning shakllanishi, rivojlanishi va ularning fan tarmoqlarida tutgan o'rni muhokama qilinadi. Tadqiqot natijalari termin yaratish va ularni me'yorlash jarayonlarini ilmiy asosda takomillashtirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Termin, terminologiya, atama, standartlashtirish, terminshunoslik, denotatsiya, emotsional va ekspressivlik, umumiste'moldagi so'z.

TERM AND TERMINOLOGY: THEORETICAL FOUNDATIONS AND APPROACHES.

Abstract. This article explores the theoretical foundations of the concepts of terms and terminology, as well as the methods of their study. It analyzes the emergence of the term "termin" and its interpretation in scientific literature. Additionally, various scholars' views, approaches, and theoretical perspectives on terms are examined. The formation, development, and role of terms in different branches of science are discussed. The research findings contribute to the scientific improvement of term creation and standardization processes.

Keywords: Term, terminology, nomenclature, standardization, terminography, denotation, emotional and expressive features, commonly used words.

ТЕРМИН И ТЕРМИНОЛОГИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПОДХОДЫ.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические основы понятий термина и терминологии, а также методы их изучения. Анализируется возникновение термина «термин» и процесс его интерпретации в научной литературе. Кроме того, рассматриваются мнения различных ученых о терминах, их подходы и теоретические взгляды. Обсуждаются формирование, развитие терминов и их роль в различных отраслях науки. Результаты исследования способствуют научному совершенствованию процессов создания и стандартизации терминов.

Ключевые слова: Термин, терминология, номенклатура, стандартизация, терминоведение, денотация, эмоциональность и экспрессивность, общеупотребительные слова.

Har bir til shu tilga mansub xalqning moddiy va ma'naviy dunyosini butun borlig'icha o'zida aks ettiruvchi yorqin ko'zgu bo'lib, insonning mehnat va ijtimoiy faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. Shu bois, jamiyatda sodir bo'layotgan har qanday voqelik yoki o'zgarish birinchi navbatda, tilda o'zini namoyon etadi. Tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot davomida tilning lug'at tarkibi tadrijiy ravishda doimiy rivojlanib, boyib boradi. Bu boyish jamiyat rivojlanishi natijasida paydo bo'lgan yangi tushunchalarni ifodalovchi yangi so'zlar, nomlarning vujudga kelishi hisobiga sodir bo'ladi. Yangi so'zlarning asosiy qismini terminlar tashkil qiladi. Fan va texnika taraqqiyoti yangi terminlarni vujudga keltiradi, ayni zamonda, terminlar fan va texnika taraqqiyotiga zamin yaratadi. Zotan, terminologik jihatdan ilmiy ishlanmagan fan yoki ishlab chiqarish sohasi kutilganidek rivojlana olmaydi.

Termin lotincha "terminus" so'zidan olingan bo'lib, chegara, chegara belgisi, chek ma'nolarini anglatadi. Fan, texnika va boshqa sohaga oid narsa haqidagi tushunchani aniq ifodalaydigan, ishlatish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan so'z yoki so'z birikmasi termin deb ataladi. Terminlar umumiste'moldagi so'zlardan farqlanadi.

Masalan, **lingvistik terminlar:** gap, ega, ot, son, tovush; geometriyaga oid terminlar: aylana, uchburchak; **fizikaga oid terminlar:** jism, bosim, harakat, maydon; **kimyoga oid terminlar:** suv, kumush, ishqor, tuzlar va boshqalar. **Terminologiya** – ilmiy yoki texnik tildagi atamalar tizimi. **Axmanova (1966)** terminologiyaga "leksikaning maxsus sektorini (maxsus qatlamini) tashkil etuvchi, ishlab chiqarishning ma'lum bir sohasi, faoliyat sohasi yoki ilmiy sohaga oid atamalar yig'indisi" deb ta'riflaydi. Bu o'ziga xoslik tufayli ongli ravishda leksika tartibga solinishi, atamalar maxsus turdagi belgilar turini ifodalashi mumkin, chunki ular tarixiy jihatdan asta-sekin o'sib bormagan va ularning ma'nolari kundalik bilimlarga o'xshamaydi, lekin ta'rif bilan belgilanadi.

Terminshunoslikni ilmiy fan sifatida paydo bo'lishi taxminan o'tgan asrning yigirmanchi asrlariga borib taqaladi. Avvaliga olimlar terminshunoslikni leksikologiyaning bir qismi sifatida tan olishgan. Mazkur fanni avstriyalik olim **O.Vyuster** 1931-yilda o'zining doktorlik dissertatsini texnik tildagi leksik birliklarga bag'ishlaganidan so'ng alohida fan sifatida tan olingan.

U birinchi terminshunoslik maktabiga asos solgan bo‘lib, undan so‘ng ishni shogirdi H.Felber davom ettirgan. **H.Felber** dunyodagi birinchi terminologiya bo‘yicha xalqaro o‘quv qo‘llanma – **“Terminology Manual”**ning muallifidir.

O‘zbek tili leksikasida atama so‘zi va termin so‘zi yonma-yon tarzda foydalaniladi. Ba’zi o‘rinlarda esa istiloh so‘zi ham ularga sinonim tarzda qo‘llaniladi. Lekin bu tushunchalar bir-biridan farq qiladi. **“Atama”** so‘zini Abdurauf Fitrat 1927-yilda nashr etilgan “ Nahf ” kitobida birinchi bo‘lib qo‘llagan bo‘lsa-da, bu so‘z XX asrning 90-yillariga kelibgina keng ishlatila boshlandi. Ilmiy adabiyotlarga asosan termin so‘zi qo‘llanishda bo‘ldi.

A.Hojiyevning “Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati”da terminga shunday ta’rif beriladi:” Termin – lotincha terminus – chek, chegara, chegara belgisi degan ma’noni anglatib, fan-texnika va boshqa sohalariga oid narsa haqidagi tushunchani aniq ifodalaydigan ishlatish doirasi shu sohalar bilan chegaralangan so‘z yoki so‘z birikmasidir. Terminlar bir ma’noli bo‘lishi, ekspressiya va emotsionalikka ega emasligi kabi belgilari bilan ham umumiste’mol so‘zlardan farqlanadi.” O‘z vaqtida A.Hojiyev termin so‘zini atama yasamasi bilan almashtirishning noto‘g‘ri ekanligi, uning sabab va oqibatlari xususida mulohaza yuritgan edi (A.Hojiyev, 1996; 22-25). Shulami hisobga olgan holda, termin o‘zlashmasini ilm-fan, texnika sohalar yoki tarmoqlarida qo‘llanuvchi so‘z va so‘z birikmalari, atama so‘zini shartli ravishda qo‘yilgan nomlar (nomenklatura, nomenlar), xususan, geografik obyektlar, joy nomlari (toponimlar), yana bir arabcha istiloh o‘zlashmasini esa tarixiy terminologiya aspektidagi izlanishlar, tarixiy manbalar matnidagi tushunchalarga nisbatan ishlatish (Madvaliyev, 2017; 28-30) o‘zini oqlaydi.

G.O.Vinokurning ta’kidlashicha, terminlar – bu maxsus so‘zlar emas, balki maxsus vazifadagi so‘zlardir. Termin bilan termin bo‘lmagan birikmalarni o‘zaro farqlashda olim tomonidan berilgan mazkur ta’rif juda qimmatlidir. Bu bilan olim terminni aynan maxsuslikka ega emasligi, ammo kelgan o‘rinlarida uning maxsus vazifani bajarib o‘tishini ta’kidlab o‘tgan.

Terminning o‘ziga xosligini ochib bergan yana bir olim A.S.Gerdning fikricha, termin ilmiy tushunchaga oid ma’noni anglatadigan so‘zga bog‘lanadi. Biroq, bu ma’no ilmiy tushunchaning faqat asosiy, muhim belgilarini aks ettiradi. Vaholanki, uning ta’rifida ifodalangan ma’no samarali metod va usullari mavjudki, ularning har birida o‘ziga xos afzallik ushbu aniq bilimning maksimal darajada to‘liq tuzilishini modellashtirishdan iboratligi alohida ta’kidlangan.

Bundan tashqari olim terminni “Ilm-fan taraqqiyotining muayyan bosqichida mavjud tushunchalarning asosiy xususiyatlarini aniq va to‘laligicha aks ettiruvchi maxsus terminologik ma’noga ega tabiiy va sun’iy til birligi, ya’ni so‘z yoki so‘z birikmasidir” (Gerd, 1991; 1-4) deb

atagan. O.Axmanovanning ta'kidlashicha, terminologiya qaysidir fan o'z taraqqiyotining oliy darajasiga erishgandagina yuzaga chiqadi, ya'ni termin muayyan tushuncha aniq ilmiy ifoda kasb etgandan so'ng tan olinadi. Shu o'rinda olimaning terminologiyaning yuzaga chiqishi bilan bog'liq mulohazasi e'tiborga molik. Masalan: kimyo faniga tegishli bo'lgan maxsus terminlar (laboratoriya, kislorod, vodorod) shu fanning tan olinishi va chuqur o'rganilishi natijasida kirib kelgan. Terminni notermindan farqlashning muhim vositasi uni ilmiy asosda ta'riflashning mumkin emasligidadir. Demak, muayyan soha o'z taraqqiyotga erishishi natijasida biz yangi terminlarga ehtiyoj sezamiz. V.G.Gak terminning ta'rifini berish qatori, uning mohiyatini ochadi va terminning biror bir til so'z boyligidagi o'rnini belgilaydi. U ilmiy ishlarda terminga lug'aviy birliklarning alohida turi tarzida qaralishiga e'tiroz bildiradi hamda termin-funksiya, leksik birliklar qo'llanishining bir ko'rinishi, degan g'oyani ilgari suradi (Gak, 1972; 68 -71). Gakning fikriga ko'ra shuni anglash mumkinki, olim terminlarni alohida lug'at turi sifatida qabul qilishinini ma'qullamaydi.

Ular shunchaki maxsus funksiya bajaruvchi so'zlardir. Gak tomonidan ilgari surilgan bu g'oya Vinokurning mulohazasi bilan deyarli bir xil.

Hozirgi tilshunoslikda yangi terminlarning paydo bo'lishi, ularning hayotga tadbiq qilinishidagi to'siqlar, yasaliş prinsiplari va usullari xususida turfa g'oyalar, nuqtai nazarlar ko'zga tashlanadi. Termin so'zi interpretatsiyasining substantsional, funksional, dervatsion, semantik va pragmatik prinsiplari e'tirof etilmoqda.

Substantsional nuqtai nazar vakillariga ko'ra, termin maxsus so'z yoki so'z birikmasi bo'lib, boshqa nominativ birliklarga nisbatan bir ma'noliligi, aniqligi, sistemliligi, kontekstda xoliligi va emotsional jihatdan neytralligi bilan ajralib turadi.

Funksional nuqtai nazarga binoan terminlar maxsus so'z emas, balki maxsus funksiyaga ega so'zlardir; terminning o'rni(rol)ni istalgan so'z bosishi, o'ynashi mumkin.

Derivatsion nuqtai nazar terminlarning yasaliş jarayonlari bilan chambarchas bog'langan. Ushbu g'oya tarafdorlarining fikricha, termin nafaqat oddiy so'zning varianti, shuningdek, yangi o'ziga xos spetsifik belgilarga ega maxsus yasalgan birlik sifatida ham tan olinadi. Yangi terminlarning yuzaga chiqish sabablari yangi realiyalarni ifodalash ehtiyoji bilan baholanadi

Terminlar quyidagi maxsus xususiyatlarga ega bo'lishadi:

- 1) Terminlar nazariya doirasida kontseptual ravishda aniqlangan texnik so'z.

Ularning ahamiyati ushbu nazariya doirasida quyidagilar deb hisoblanadigan texnik yoki ilmiy obyektning hissiy xususiyatlarini tushunish orqali hisobga olinadi.

2) Terminlar terminologik tizimning elementlaridir. Ushbu terminologik tizim fanning sistematikasiga (mavzuga) amal qiladi va pragmatikaga ta'sir, tushunarlik, emotsionallik kabi nuqtai nazardan chekinishga imkon beradi. Terminning eng muhim mezonlari o'ziga xoslik, aniqlikdir.

3) Terminning ta'rifi odatda, ma'lum bir kontekst bilan amalga oshiriladi. U kopula jumla shakliga ega bo'lib, unda atama asosdir. Masalan: zanjir lingvistik elementlar yoki lingvistik kategoriyalarning chiziqli ketma-ketligidir. ("Kleines Wörterbuch sprachwissenschaftlicher Termini, 130) bu holda kopula tushishi mumkin, chunki lemma va ta'rif bosib chiqarish texnologiyasi jihatidan bir-biridan ajratilgan.

4) Terminning ma'nosi o'z-o'zidan o'zgarishi mumkin. Yangi tan olingan gipotezalarni tekshirish yoki qalbakilashtirish terminologiya tizimlari va ularning elementlariga ta'sir qiladi. Shuning uchun, hatto atamalar ham omonimiya va polisemiya, shuningdek sinonimiyaga moyildir, garchi bu aslida aniqlik va terminologik ishning mohiyatiga ko'ra qarama-qarshiliklarga intilishdir.

5) Terminlar shartlari uslubiy betaraflilik moyilligini ko'rsatadi.

6) Ilmiy va texnik terminologiyalar gumanitar va falsafiy, lekin ayrim xususiyatlari bilan farqlanadi. Ushbu farqlar denotatsiyalardan kelib chiqadi (odatda empirik tarzda aniqlanadigan narsalar emas). Gumanitar fanlarda ishlatiladigan ko'plab atamalar omonimlar uchun, chunki ular o'z tizimlari doirasida turli xil ta'riflarni boshdan kechirishadi. Bu, masalan, demokratiya, erkinlik, erkaklar ta'riflarining ko'pligi bilan bog'liqdir (zu Demokratie vgl. BRAUN 1981, zu Freiheit SCHLUMBOHM 1978).

7) Tabiiy fanlar va texnologiyalar, boshqa tomondan, internatsionalizmlar, tendentsiyalar, standartlashtirish terminologizatsiyaga qarshi turish uchun mo'ljallangadir. Biroq, terminlar fanni standartlashtirish, faktlarni standartlashtirishni nazarda tutadi. Shuning uchun u boshqacha qilib aytganda, mavjud texnik va lingvistik sharoitlarga moslashishi kerak. Bu holda, haqiqiy terminologiyaning standartlashtirishi keyinchalik, tilni rivojlantiradi. Standartlashtirish naturalizatsiya bilan belgilangan bo'lishi mumkin. Standartlashtirish juda qat'iy bo'lgan tabiiylashtirilgan atamalar bilan kurashishi kerak. (T.Shippan, 1992)

Yuqorida keltirib o'tilgan mulohaza va fikrlardan shuni xulosa qilib aytish mumkinki, har qanday so'z termin bo'la olmaydi.

Soʻzlar termin boʻlishi uchun maʼlum talablarga javob berishi kerak. Terminlar uchun koʻp maʼnoli boʻlish xos xususiyat emasligi, ular emotsional-ekspressiv boʻyoqqa ega emasligi shular jumlasidandir. Zamon va texnikaning rivojlanishi natijasida yangi sohalar va ularga doir soʻzlar paydo boʻlishi bu tabiiydir.

Keyinchalik bu soʻzlar nutqda maxsus vazifani bajaruvchi soʻzlar paydo vazifasini egallaydi, yaʼni yangi soʻzlar sohaviy terminlarga birlashishi natijasida terminlar yangi guruhi yuzaga keladi. Ularning baʼzilari kundalik hayotda keng tarqalishi va baʼzilari maxsus oʻrinlardagina (internet tili) qoʻllanishi mumkin.

REFERENCES

1. **Sharipov Oʻ., Yoʻldoshev I.** Tilshunoslik asoslari. Toshkent, 2006
2. **Schippan Th.** Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Max Niemeyer Verlag Tübingen. 1992. -S.230.
3. **Toʻrayeva U.** Tilshunoslikda terminologiya va termin tushunchalari. Til va adabiyot taʼlimi jurnali. 2021-yil 8-son. 33-bet.
4. **Dadaboyev H.** Oʻzbek terminologiyasi. Yoshlar nashriyoti uyi. Toshkent, 2019
5. **Ахманова О.С.** Словарь лингвистических терминов. –М., 1966.
6. **Винокур Г.О.** О некоторых явлениях словообразования в Русской технической терминологии. Труды МИФЛИ. Т.5. Сборник Статей по языкознанию. – М., 1961.- С.3-10.
7. **Гак В.Г.** Асимметрия лингвистического знака и некоторые Общие проблемы терминологии (семантические проблемы языка Науки). Материалы научного симпозиума. – М.: МГУ,1972. - С.68 –71.
8. **Герд А.С.** Значение термина и научное знание//Научно-Техническая информация. Серия 2.-М.,1991. №10.- С.1-4.
9. **Мадвалиев А.** Ўзбек терминологияси ва лексикографияси Масалалари.Т.:Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2017.-Б.28-30.
10. **Ҳожиёв А.** Термин танлаш мезони.1996.-Б. 22-25.